

שביט יעקב

כאן, בז'נבה, התכנס המוזר והטרגי שבקונגרסים הציוניים

לשבת בבית הקפה ההיסטורי "ליריק" בכיכר האופרה של ז'נבה, שבה נערך הקונגרס הציוני ה-21 שבוע אחד בלבד לפני פרוץ מלחמת העולם ה-2

אנחנו יושבים בקפה "ליריק", מרחק כמה פסיעות מה"גראן תיאטר", בית האופרה של ז'נבה השוכן ב"פלאס דה נב". כאן פרצה כבר ב-24 באוגוסט 1939 מלחמת העולם השנייה בשביל 527 הצירים לקונגרס הציוני ה-21 שהתכנס בעיר הזאת, יחד עם כחמישים חברי הוועד הפועל הציוני ועוד כאלף אורחים שנאספו כאן מכל רחבי אירופה, ובכלל זה מגרמניה הנאצית, אוסטריה וסלובקיה, וגם ממרוקו, דרום אפריקה, אורוגוואי וארצות הברית. כאן, ולא בבית האופרה עצמו, שבאלמו בן אלף וארבע מאות המושבים ובחדריו התנהלו הקונגרס וועדותיו, מפני שבית הקפה הזה היה במידה רבה דופק החיים של הקונגרס.

ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום, שהיה ציר לקונגרס פועלי ציון שמאל בפולין, העיד ביומנו על המקום המרכזי שתפסה הוויית בית הקפה בשיגרת היום-יום של המשתתפים בקונגרס: "יותר מאשר באולם הישיבות מבלה הקהל בקפה 'ליריק'. הרחש-לחש מילא את בית הקפה, ועיתונאים וצירים החליפו דעות על הנושאים העומדים ברומו של עולם והלצות". בבוקר ה-24 באוגוסט, אחרי שנודע על הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, הסכם האי-התקפה בין גרמניה הנאצית לברית המועצות שחלקו הסודי עסק בחלוקת פולין ונחתם במוסקבה בלילה ה-23 באוגוסט, זה היה המקום שבו, בין היתר, התחוויר שדיוני הקונגרס הם לא יותר ממלים ריקות מתוכן. המלחמה פרצה אמנם כשבוע אחר כך, אבל לצירי הקונגרס מכל הסיעות לא היה כמעט ספק שההסכם המפתיע הזה מבשר על המלחמה העומדת לפרוץ כל יום.

24 אוגוסט 2015, שבעים ושש שנים אחרי היום הגורלי הזה, אנו יושבים בקפה "ליריק" בעל החזות הקלאסית, הדומה לבתי הקפה המשמשים גם כמסעדות במרכז אירופה. הריהוט הכבד והמראות רבות ההדר נותרו כשהיו שכן מדובר בבניין לשימור, כפי שמציין באוזניו רב המלצרים. דבר כמעט לא השתנה בו ובסביבתו — אפילו עץ הערמון בקרן הרחוב הוא אותו עץ — מאז הקונגרס הציוני התכנס באולם האופרה. גם עכשיו המסעדה מלאה בצהריים עד אפס מקום ואיש מיושביה אינו יודע, כמובן, על הצירים שהתעוררו ב 24 באוגוסט 1939 לניגוד המשווע בין העיר הנינוחה והאלגנטית והאגם היפהפה שהיא שוכנת משני עבריו לבין החדשה המאיימת שנחתה עליהם באותו בוקר.

באותו יום, כשבאו לבית הקפה כדי לקלוט רמזי שמועות ודעות על העתיד להתרחש, הם החליפו את שמו ל"קפה פאניק", לציון הבהלה שאחזה בהם. גם את שמו של בית הקפה הסמוך, קפה "נסיונל" (שהארכיברים האדיבים בארכיון העירוני מצאו למעננו כי עכשיו שמו "קפה דוריאן"), החליפו לקפה טרז'יק".

ברל כצנלסון כתב ללאה אשתו: "בראשונה היתה פאניקה איומה, שהפכה את כל האנשים לעדר מבוהל. כמה תכונות אנושיות, בלתי נהדרות, נתגלו אז". בתי הקפה "ליריק" ו"נסיונל" לא היו מקום ההתכנסות היחיד של באי הקונגרס: שומרי הכשרות שבהם ישבו במסעדה כשרה שנפתחה בשבילם, ואילו פעילי העלייה הבלתי-לגאלית בחרו לשבת במסעדה צנועה, שבשמה לא נקבו בזיכרונותיהם, שם דנו בארגון שיירות הפליטים, רובם פליטים שעזבו את מה שהיתה עד לא מכבר צ'כוסלובקיה.

לא נדע היכן ישבו בן גוריון, ברל כצנלסון, מנחם אוסישקין ומנהיגים אחרים. הם, כנראה, לא סעדו בבתי הקפה האלה. רב המלצרים השתומם לשמוע מפינו בפעם הראשונה על האפיזודה הקצרצרה הזאת ביותר ממאה ושלושים שנותיו של המוסד (שנפתח בשנת 1881) ומשך בכתפיו. היא אינה פרק בהיסטוריה של העיר, ומה היא לעומת רשימת האישים המפורסמים שישבו בבית הקפה.

ז'נבה נבחרה כמקום ההתכנסות לקונגרס הציוני לא מפני שהיתה מקום מושבו של חבר הלאומים וגם של מוסדות יהודיים וציוניים רבים, אלא מפני שבציריך התקיימה באותם ימים התערוכה השווייצית הלאומית ואילו בזל היתה קרובה מדי לגבול הגרמני.

גם אם חלק מבעלי הבתים ניצלו את ההזדמנות כדי לעלות את מחיר החדרים, העירייה העמידה את בניין האופרה לרשות ההסתדרות הציונית ללא תשלום, כמו גם משרדים ובניינים אחרים בקרבת מקום. על גג הבניין הונף על תורן רם דגל כחול-לבן, ובחזיתו נתלתה כרזה בעברית ובאנגלית: "הקונגרס הציוני הכ"א", "שהיתה עד ה 24 בחודש עדות למעמדה של התנועה הציונית ומאותו יום — עדות לחוסר האונים שלה. העיתון המקומי, "ז'ורנל דה ז'נבה", דיווח על הקונגרס ועל דיוניו. הכל היה מאורגן להפליא ולכן זכתה העיר להירשם בספר הזהב של קרן קיימת לישראל. אבל היו שהתמרמו על דמי הכניסה לאולם ונציגי של סוכנות טלגרף צרפתית עזב בזעם ואמר שלא ישלם שני פרנקים ולא יסקר "קונגרס של סוחרים".

הצירים הגיעו לעיר מ 35 מדינות — 133 מהארץ, 109 מפולין, 16 מגרמניה הנאצית ו 12 מאוסטריה — כדי לדון בדרכי המאבק ב"ספר הלבן" ממאי 1939, אך גם במצוקת היהודים בארצות שתחת שלטון הרייך ויהודי פולין. אי אפשר שלא לחשוב על כך שהבחירה בז'נבה מבליטה את הדיסוננס העמוק בין העיר הנינוחה והאלגנטית הזאת, השוכנת משני חופיו של האגם הגדול ביותר בשווייץ למרגלות האלפים, מצד אחד, והנאומים על גורלם של הציונות, של הבית הלאומי וגם של יהודי אירופה, מצד שני. אילו הצירים שיערו בנפשם את דבר ההסכם העומד להיחתם בין שתי האויבות הגדולות — גרמניה הנאצית וברית המועצות — ייתכן שהקונגרס הזה לא היה מתכנס כאן, ואולי בכלל לא היה מתכנס. העובדה שהתכנס ושדיוניו הפכו ברובם כהרף-עין ללא רלוונטיים, הפכו אותו לקונגרס הטרגי ביותר בתולדות הציונות. הימים הבאים עד

להתפזרות הקונגרס ראו יציאה מבוהלת של מאות הצירים והאורחים שחיפשו דרכים כדי לשוב לארצותיהם. ואנו, היושבים כאן היום, יודעים מה עלה בגורלם של חלק מבאיו.

אנחנו מתבוננים בבית האופרה שנחנך בשנת 1876 (הוא נשרף בחלקו ב-1951 ונפתח מחדש ב-1962) ומנסים לצייר לנו את הצירים יוצאים לרחובות הסמוכים, מתגודדים, הולכים אולי לשוטט בפארק הסמוך, או לשבת באחד מבתי הקפה, או לשוח בעיר העתיקה ועל שפת האגם ותוהים מה עשו כל אלה בשעות הפנאי, כשלא שקעו בוויכוחים ובקטטות על עתיד הציונות והבית הלאומי. האם סרו לקתדרלת סנט פייר לראות את כיסאו של הרפורמטור קלווין, ממנו נשא את דרשותיו, ואת "קפלת המכבים"? או אולי קיבלו הצירים את עצתו של הסופר סמי גרונימן, מחבר "שלמה המלך ושלמי הסנדלר", והלכו למוזיאון בעיר העתיקה כדי לראות את ציוריהם של גויה ואל-גרקו, שנשלחו לשווייץ למשמרת מה"פראדו" במדריד בשנות מלחמת האזרחים בספרד והוצגו אז בז'נבה? גרונימן סיפר שתלויות במוזיאון "תמונות יפות לפעמים במסגרות קטנות ודלות."

רק מעטים ממשתתפי הקונגרס השאירו אחריהם עדויות לימים האלה, או אפילו תיאור קצרצר של ימי שהותם בעיר. אחד מהם, חבר הנהלת הסוכנות היהודית הד"ר ארתור רופין, כתב ביומנו שהתגורר בקומה החמישית של מלון הפאר Beau Rivage החוגג עתה 150 שנה להיווסדו, ושילם 12 פרנקים שווייציים בעד החדר וארוחת הבוקר. בוקר אחד יצא לשחות באגם ואחר כך אכל ארוחת צהריים ב-1.50 פרנק.

אפשר להניח שגם צירים אחרים, בעיקר אלה מארצות הברית, השתכנו במלונות הפאר לשפת האגם. חיים וייצמן הגיע ממעיינות המרפא של וישי ברולס-רויס שלו והשתכן עם פמלייתו הקטנה בוילה מפוארת ברחוב סן ויקטור 12, שידיד שווייצרי העמיד לרשותם. רוב הצירים התגוררו במלונות זולים או בחדרים שכורים.

הנאומים שנשמעו במליאה ונרשמו בפרוטוקול הקונגרס נהפכו לאות מתה ומה שהתרחש סביבו תועד בעיקר על ידי עיתונאים מפולין, שנשלחו על ידי שני העיתונים הנפוצים שיריבות רבה שררה ביניהם: "היינט" ו"דער מאַמענט". שליחו של ה"דער מאַמענט" הרוויזיוניסטי סיפר על כמה מן ההלצות, הנבזיות צריך לומר, שקלט בקפה "ליריק". הלצות שבין היתר חשפו את האיבה העמוקה בין המחנות היריבים בתנועה הציונית. לדוגמה: "את הצירים מגרמניה מינה הגסטאפו; את הצירים הארצישראלים — מפא"י. הוא גם ליגלג על "חגיגות הקונגרס" שבאיו הם "בוגדים וחלמאים" כאחד ולא חסך מקוראיו את תיאור הקטטה שפרצה בקפה בין הציר מצרפת לנציג הקונגרס. הראשון קבל על כך שקיבל מושב בגלריה השלישית עם "כל העם" והלה השיב לו בשתי סטירות, מן הסתם הראשונות והאחרונות שנראו במקום הבורגני המהוגן הזה.

לתיאורים האלה מתווספת הנובלה של נתן שחם "אֶק קאירו סיטי", הכלולה בספרו "קירות עץ דקים" (ספרייה לעם, עם עובד, 1977). הנובלה לא רק מדייקת בתיאור פרטי ההתרחשות בקונגרס, אלא גם משחזרת היטב את האווירה. המספר, יוז'י שמו, ציר של סיעת העבודה מארץ ישראל, כותב לאהובתו, צירה מפולין שהקדימה לעזוב את ז'נבה כדי לחזור לארצה, ומתאר את הדיסוננס בין העיר השלווה והמפוארת, ההתרחשויות בתוך קונגרס ותופי המלחמה: "אנשים לובשים צילינדרים לוקחים חופשה מהחיים האמיתיים שלהם, נוסעים לשווייץ, דרים במלונות פאר, אוכלים במסעדות יקרות ומשחקים במשחקים פרלמנטריים, שרק השפעה מעטה יש להם על העבודה שלנו בארץ ישראל". ועוד הוא כותב, ב-25 בחודש, לאהובתו, ש"הטראם איטי ונעצר כל רגע. ותושבי ז'נבה כאילו חברו כולם נגדי. עד שעולים על הטראם, עד שמשלמים. הכל בעצלתיים, כאילו כל החיים לפניכם". יוז'י כתב גם על שני אורחים של הקונגרס, כך סיפרה לו בזעזוע צירה אחת, שישבו בקפה "ליריק" והלכו בלי לשלם. אחד משומעי המעשה הגיב בלגלוג: "מה שמזעזע אותה!" ועל כך מעיר יוז'י: "בעיני היה הדבר יפה. העבודה המפרכת בכבישים ובנמל חיפה לא הצליחה לבטל אצלה את הנימוס הבורגני."

לא קשה לדמיין את הלך הרוח של צירי הקונגרס הבאים אליו אחרי שנפלה עליהם ה"פצצה" בבוקרו של ה 24 באוגוסט, כדברי ד"ר ארתור רופין, לדמיין את האיזודאות, החרדה והמועקה שנפלו בבת אחת על יושביו, את השמועות שעברו מפה לאוזן כ"שכל אחד מדבר על המלחמה כאילו יש לו ידיעות ממקור ראשון", ואי אפשר היה להיפטר מהמחשבה על עומק התהום בין הדיונים והוויכוחים שהתנהלו במליאת הקונגרס ובוועדותיו ובין ההכנות ליציאה בהולה לפני שגבולות צרפת ואיטליה ייסגרו.

לא קשה גם לשער מה חשבו באותו בוקר חברי משלחת האצ"ל (התנועה הרוויזיוניסטית כמובן לא השתתפה בקונגרס) שרק זה עתה תלו מודעות עם ציטוטים מהמחזה "וילהלם טל" מאת שילר, בתרגום לצרפתית, כדי לבשר לעוברים והשבים כי הם הם הנציגים הנאמנים של הפטריוטים הצייוני הקוראים להתנגדות אקטיבית ל"ספר הלבן" שפורסם כמה חודשים לפני הקונגרס בז'נבה במאי 1939. הרי רק כמה ימים קודם לכן הבטיח זאב ז'בוטינסקי לאילה לובינסקי-שטרסמן, אחת מחברי המשלחת שביקרה אותו במקום הנופש שלו בעיירה הדרום-צרפתית הקטנה וואל-לה-בן, שם טרח על ההכנה לדפוס של ספרו "תרי"ג מלים", שאין שום סיבה לחשש. היא סיפרה לו על חרדתה שאם תפרוץ מלחמה לא תוכל לשוב למשפחתה בוורשה. "אל חשש", הרגיע אותה, "לא תהיה מלחמה כי איש אינו רוצה בה". אחרי שיסתיים הקונגרס, הבטיח, הם ייפגשו בפאריס "ויילכו לעשות חיים" (on fera la bombe).

גם בעלת הבית שבו השתכן שליח עיתון "הארץ" ישעיהו קלינוב היתה אופטימית, לדבריו, והרגיעה אותו שאין מקום לדאגה. הרי כך היה גם בימי הסכם מינכן בספטמבר 1938, שאחריו סופח חבל הסודטים לגרמניה "וגם אז לא היה מקום לבהלה". בד בבד גם ב"שמאל" ביכרו לשגות באשליות. יוז'י, גיבור סיפורו של נתן שחם שהוזכר לעיל, מספר שנשמעו דברים על כך שבפולין המצב מעודד: "נפתחו סיכויים מרובים לעבודה בקינים". וגם בהסכם ריבנטרופ-מולוטוב היו שמצאו צד חיובי: "ההשפעה של הקומוניסטים על חברינו הצעירים תפחת. אלה פקעה זכותם לדבר בשם האינטרנציונליזם, הקיצור: ימות המשיח". וכמובן היו מי שהצדיקו את ברית המועצות והסבירו שחתמה על ההסכם בתגובה למדיניות של המעצמות הקפיטליסטיות, בריטניה וצרפת, או שטענו כי פולין ראויה לגורל המר המצפה לה. ויוז'י כתב: "שני אנשים במגבעות שחורות חתמו על מסמך בעיר רחוקה וברביום כבר היה הדבר חלק מחיינו".

ערב כינוס הקונגרס תהה ה"ג'ואיש כרוניקל", ביטאונה של יהדות אנגליה, אם יהיה זה "קונגרס או בדיחה?". לרוויזיוניסטים, כמו לרוויזיוניסטים, היה ברור מלכתחילה שהקונגרס יהיה "בדיחה עצובה", או כפי שכינה אותו המשורר אורי צבי גרינברג, "קונגרס גניבה" שהשכינה לא תשרה עליו. ה"דער מאמאנט "תיאר בלעג את מושב הפתיחה ותיאר את ה"שמאלנים" — כינוי גנאי בעל ותק — נכנסים לבית האופרה לבושים ב"מעילי עבודה אפורים (רובאשקות)" — בצילומים, אגב, הם נראים לבושים בחליפות ועונבים עניבות — כשעליהם משקיף דיוקנו הגדול של הרצל ומשני צדיו דגלי הכחול-לבן. ב 16 באוגוסט נשא וייצמן את נאום הפתיחה בו הגן על מדיניותו. חלק מהצירים מצאו את הנאום מרשים וחלק אחר, מ"הימין", סברו שוייצמן היה עייף ומותש ונאומו היה כה מאכזב עד שהצירים "הביטו בקירות מרוב בושה" — למה אפשר היה לצפות ממנהיג ציוני שמדיניותו פשטה את הרגל.

ב 25 באוגוסט נפרד וייצמן בקול חנוק מדמעות מבאי הקונגרס ובפיו דברי נחמה ועידוד: לצירים מפולין איחל ש"מנת חלקם לא תהיה כגורל היהודים שמעבר לגבולם — יהודי גרמניה". הוא סיים את דבריו בהבעת תקווה: "אוכל להגיד רק זאת: [...] עמנו נצחי וארצנו נצחית. אנו נעבוד, נילחם ונחיה, עד יעברו ימי הבלהות. להתראות בשלום". הצירים קמו לכבודו ומחאו כפיים, רבים הזילו דמעה, והמושב הסתיים בשירת "התקווה".

הדיונים אמנם נמשכו אבל "קפה פאניק" ו"קפה טראז'יק" החלו להתרוקן וכך גם המושבים באולם של ה"גראן תיאטר", שיושביהם מיהרו לארוז את חפציהם ונהרו לתחנת הרכבת קורנבן

לפני שצרפת תסגור את גבולותיה ולא יתאפשר להם לנסוע לנמל מרסיי ומשם להפליג לארץ. וייצמן, אישתו ורה ויד ימינו באפי (ליידי דאגדייל) הקדימו לצאת באותו לילה ברולס-רויס לפאריס ומשם המשיכו ללונדון. הקונסול האמריקני דחק בצירים מארצות הברית למהר לעזוב והם נסעו ברכבת לנמל שרבורג ועלו על ה"קווין מרי", שזו היתה הפלגתה האחרונה מאירופה לארצות הברית.

ב 26 בספטמבר כתב סופר "הארץ" ישעיהו קלינוב: "הרכבות מלאות וגדושות, וכבר דוחק איום, ועומדים במסדרונים". רינגלבלום תיאר את התוהו ובוהו בתחנה: "המונים צובאים על התחנות, נתלים על הקרונות, על הגגות. פאניקה שהפכה את כל האנשים לעדר מבוהל". שליח "הצופה" כתב: "החלה הבהלה האיומה. כל מי שהיתה אפשרות בידו לברוח — ארז את מזוודותיו וברח".

יוז'י מספר על אהובתו שחזרה ב 24 בחודש לפולין: "קנית כרטיס ועלית ונסעת". לאמיתו של דבר, הצירים מפולין שניסו להקדים את צאתם נעצרו בתחנת הגבול בין שווייץ ואיטליה, הוכנסו להסגר ונאלצו לחזור לז'נבה, ורק אחרי שהתקבל רשיון מסע מהשגרירות האיטלקית בברן יצאו למסע הארוך דרך איטליה, יוגוסלביה והונגריה לוורשה, אליה הגיעו בבוקר בו פרצה המלחמה. ממרחק השנים היטיב וייצמן לקבוע כי באותו שבוע "נבלעה צרת היהודים ונסחפה בצרת העולם". נציג הסוכנות היהודית בז'נבה ריכרד ליכטהיים כתב שהוא מרגיש "כנח הזקן בתיבתו, שהמים מסביבה ממשיכים לגאות". פחות משנה הוא תהה ממקום מושבו ב"אי המאושר שווייץ" אם "חברינו שם בארץ אכן מבינים מה מתרחש באירופה".

במרחק של שעה וחצי נסיעה באוטובוס לצדו האחר של האגם שוכנת עיר מעיינות המרפא והקזינו הצרפתית אוויאן-לה-בן. שם התכנסה ביולי 1938 ועידת אוויאן, במלון "רויאל" המשקיף על העיר והאגם. זו היתה ועידה בינלאומית שיוזם הנשיא רוזוולט כדי לחפש יעדי הגירה לפליטים היהודים מגרמניה ומאוסטריה. 32 מדינות ו 37 ארגוני סיוע, בהם כ 20 משלחות יהודיות ובכלל זה נציגים ציונים, וכ 200 עיתונאים השתתפו בה. שליח "הארץ" א' אלפרין היטיב לתאר את הדיסוננס בין מלון "ספלנדיד" הסמוך (שנהרס לא מכבר) למצוקת הפליטים: "אכסדרות הדורות וגני טיולים הנשקפים אל אגם ז'נבה — לוקסוס שבלוקסוס — לכאן, דווקא לכאן, נתוועדו שליחי הממשלות לדבר על המוני הפליטים המחפשים ארץ מקלט, מגבול אל גבול. איך אפשר לשוות זוועות אלו לנוכח ההוד והיפעה שמסביב. איום הוא הניגוד". ברומאן משנת 1965 ושמו "השליחות" (תורגם לעברית ב 1968) כתב הנס האבה, (Habe) עיתונאי וסופר אוסטרי יליד הונגריה שהיה שליח העיתון בבעלות יהודית "פראגר טאגבלאט", על הפער העצום בין מקום הוועידה הדומה "לפנסיון סוג א'" לבין הנושא שעל הפרק: "המדינאים נוהים תמיד אחר יפי הטבע כרקע לוועידותיהם [...] הם מעדיפים לפתור את בעיות האנושות המתייסרת באקלים הנעים יותר ובאתרי תיירות מובהקים".

בבואנו לשם מצאנו שהכניסה למלון אסורה בשל ועידה גדולה שהתכנסה בו, לכן לא התאפשר לנו לראות את הטרקלין הגדול שבו נשמעו הנאומים ולראות אם צדק האבה שכתב כי הרושם הכללי העולה ממנו הוא "של אולם שתייה ולא של אולם כנסים". ב 13 בחודש, לפני ששבה לארץ ישראל, כינסה גולדה מאירסון מסיבת עיתונאים בחדר האוכל של המלון ואמרה ש"רק דבר אחד אני מקווה לראות לפני מותי, והוא שהעם שלי לא יהיה זקוק עוד לביטויים של אהדה". באוויאן ייחלו יהודים לחמלה ממדינות רחוקות שלא היה להם חוב כלשהו ליהודים וקיוו שמדינות אלה יפתחו את שעריהן לפליטים היהודים, וכך, אנו יודעים בידיעה לאחור, יצילו את חייהם. צריך אולי לתקן את ספרי ההיסטוריה המאשימים את המדינות האלה באנטישמיות, באדישות ובחוסר חמלה, שהרי עכשיו משתמשים אצלנו פוליטיקאים ופובליציסטים בנימוקים דומים לאלה שבהם השתמשו נציגי המדינות השונות בוועידה באוויאן כדי לסרב לקלוט אפילו קומץ של פליטים. מסתבר שאוויאן היא גם כאן.

*תודה למתיאס היגונה (Mathias Huguenin) ולז'אק ברלה (Jacques Barrelet) מהארכיון העירוני של ז'נבה (Archives d'Etat de Geneve) על עזרתם האדיבה.